

A *Zord idő*ben megsemmisülő üzenet

Kemény szépprózájához közelítve jól látható, hogy az író koncepciózusan alakítja regényeinek anyagát.¹ Az 1853-as *Esszmék a regény és dráma körül* című tanulmányában² a regényt a mese és a dráma viszonyában vizsgálja, mint a kettő metszéspontjában álló műfajt. A dráma szigorú arányosságával, rendjével szemben a regény témaválasztásbeli és formai szabadságát hangsúlyozza. Állítása szerint a regény sokkal tágabb formakészlettel bír, és egyedisége épp a *detailok* alkalmazásában rejlik, legyen szó a jellemábrázolás aprólékosságáról vagy a cselekményvezetés bogainak összekuszálásáról.³ Az enciklopédikus műfajiságra törekvés, az egységbe szerkesztett műfaji sokrétűség leglátványosabban elsőként megjelent regényében, az 1847-es *Gyulai Pál*ban mutatkozik meg, ahol a szereplőket felsorakoztató címlapot, a rendezői utasításokkal ellátott, sok jelenetes drámai részeket szavaltatok, elbeszélő költemények váltják, az epikai részletek összetartozását pedig esszyszerű fejtegetések, mesei példázatok, értekező hangnemű kitérők, levél- és naplórészletek tördelik tovább.

Esszéjében részletesen foglalkozik a prózai művekben megjelenő drámai beszédmód hatásával, amely eljárást maga is szívesen alkalmazza szépirodalmi munkáiban. A klasszikus dramaturgiából kölcsönzött elemként tekint az időhorizont összetettségére, a kibontakozást hangsúlyozó szerkesztési elvre – amely szempont regényeinek cselekményvezetésében érhető látványosan tetten –, valamint a mono- és dialogikus megnyilatkozásokra.⁴ Ez utóbbiakon nem egyszerűen a magán-, illetve a párbeszédet érti, hanem az elbeszélői pozíció gyakori váltogatásából és a szereplők beszédmódjainak sokféleségéből fakadó lehetőségeket.⁵

A tudatos szerkesztési elv Kemény későbbi írásműveit is jellemzi. Regényeiben többféle formakészletből merítve, a romantika normáira támaszkodva törekszik a műfajelemek funkciójának újragondolására. Miközben egyrészt előállítja az egyes műfaji konvenciók nyelvi-poétikai normáit, aközben azáltal, hogy megbontja e konstrukciók hagyományát, magát a művelet artisztikumát állítja az előtérbe.

¹ A Kemény-féle regénykompozícióról és annak recepciójáról lásd még: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond* = SZ. M. M., *Világkép és stílus*, Bp., Magvető, 1980, 302–303. Szegedy-Maszák e helyütt Kemény műnemelméleti írásának elsőségét hangsúlyozza, poétikai kategóriáit a 20. századi regényelméletek előzményeként tekinti.

² KEMÉNY Zsigmond, *Esszmék a regény és a dráma körül* = K. Zs., *Élet és irodalom. Tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 191–212.

³ *I. m.*, 208–209.

⁴ *I. m.*, 200.

⁵ Hasonlóan ahhoz, amit Bahtyin Dosztojevszkij regényeit elemezve az egymástól elváló szólamok, tudatok, világlátások sokaságának, azaz polifóniának nevez. (M. M. BAHTYIN, *Dosztojevszkij polifonikus regénye a szakirodalom tükrében*, ford. KÖNCZÖL Csaba = M. M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 33–82.) A Dosztojevszkij-művekkel való összevetés tehát nemcsak a szereplők megformálásban érvényesülhet, hanem a beszédmódok tekintetében is. Erről és egyéb más párhuzamokról lásd még: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*, Pozsony, Kalligram, 2011, 189–214.

Jelen írásomban a *Zord idő* szövegét alakító *detail*okból a leveleket emelem ki, s azoknak elsősorban materiális-mediális jellegére koncentrálok. A leveleket szóbeliség és írásbeliség kettősségében vizsgálom, azt tartva szem előtt, hogyan szegül szembe és kerül mégis összjátékba az írás anyagisága, rögzítettsége, állandósága, térben időtlenül, tárgyilagos formában, vizuális módon való létezése a beszéd képlekeny, változó, jelen időben létező auditivitásával. Miként jelenik meg a levelekben a beszédszerűség, és hogyan árnyalja az írás effajta kitüntetett jellegét, miként is érvényesül az írás, avagy a (történet)mondás logikája a levélbetétekben, hogyan feszül egymásnak írás és beszéd. Derrida írásfogalma felől vizsgálódva tovább boncolgatom kommunikáció és megértés lehetőségeit, ugyanis ha a jelölők egymásra hatása, új és új rendszerbe szerveződése megállíthatatlan folyamat, akkor az írás jelentése nemcsak szerzőjétől függetleníthető, hanem a nyelvet használó szubjektum szándékaitól is, azaz olvasójából állandóan új jelenségek felfedezését kényszeríti ki.

A szakirodalom több helyütt összeveti Kemény első nyomtatásban megjelent és utolsó regényét, hiszen a két epikus alkotás témaválasztása, egy előzetes történeti munka forrásként való feltűntetése, a krónika viszonyában alakuló szövegteremtés eljárása,⁶ továbbá a műnemek keverése, a líraiság, drámaiság és az értekező nyelv megjelenítése, valamint a folytonos elbeszélés megszakításának eljárása, a betéteket, példázatokot és állatmeséket alkalmazó szerkesztési elv sokban hasonlít.⁷ Ugyanakkor persze több lényegi ponton is különböznek: a későbbi regényben az egységbe szerkesztett műfajok közötti átmenet zökkenőmentesebb,⁸ a folytonosság megszakításának módja,⁹ a történetek felfüggesztése, az előre és visszautalások rendszere bonyolultabb,¹⁰ egyúttal kevesebb az elbeszélői kitérő, magyarázat, és bár szó esik

⁶ „Csodálatos, a krónika holt anyagai életműves erővel szövetkeznek, a kiszáradt adatok testet öltenek, s a nyomtatott könyv minden sorai – mint mesék országában a fák és kövek – nyilatkozni kezdenek. [...] A múlt idők följegyzett viszonyait – mint egy kiásott csonka szobort a művész keze – kiegészíti az élénk képzelődés.” (KEMÉNY Zsigmond, *Gyulai Pál*, Bp., Szépirodalmi, 1967, I, 159; „Ami ezentúl történt, röviden meg van írva a krónikában.” „Legalább a krónikákban többé nevére nem találunk.” (KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 247, 340. – A továbbiakban: *Zord idő*.) – Lásd erről: SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 220–223, 226–231, 237–238. – Szalay László, Verancsics Antal, Horváth Mihály történeti forrásainak felhasználásáról lásd még: BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi – Debreceni Egyetem, 2007, 381.

⁷ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, MTA I. Osztályának Közleményei, 1979, 435, 440.

⁸ SÓTÉR István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*, Bp., Akadémiai, 1963, 568.

⁹ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, i.m., 437.

¹⁰ Elbeszélői és szereplői előreutalások és visszatekintések komplex architektúrájáról lásd bővebben: HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus. A Zord idő mint politikai példázat* = H. S., *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*, Bp., Ulpius-ház, 2004, 42–61.

az elbeszélés idejéről,¹¹ az a történelmi regényeket jellemző módon¹² itt mégsem konkretizálódik a megírás jelenére,¹³ ezzel akkor és most egybevetését, illetve szembeállítását feltételező múltreprezentációs értelmezésén túl, a regény allegorikus jelentésképzésre ösztönöz. Az allegorikus értelmezés lehetőséget ad arra, hogy „mindenkori történelmi olvasója számára is megélhető legyen a kollektív közösségi tragikum katartikus tapasztalata.”¹⁴

A *Zord idő* motívumláncokból építkezik,¹⁵ és jól azonosítható mesei szerepkörökre és történetalakítási sablonokra támaszkodik,¹⁶ ám az események mégsem a mesékből ismert módon alakulnak. A szöveg architektúrája tehát miközben figuráinak kialakításában és a történetvezetés némely pontján egyszerre merít a mesei hagyomány konvencióiból, ugyanakkor le is építi, devalválja, deformálja azokat.¹⁷ A regény szövetébe a mesei struktúra helyébe az előremutatások játéka lép,¹⁸ vészjósló sejtések, jóslatok, előrejelzések teszik várhatóvá az első látásra váratlannak tűnő, többnyire tragikus fordulatokat. Ezek jelentős szerepeltetése ösztönzi a regény prognózisok felőli olvasását,¹⁹ ami megengedi annak feltételezését is, hogy a regény szövegszervező eljárása maga a felszámolóást előrejelző nyelvi konstruktum, ami által a váratlanság motívuma várhatóvá válik.

Kemény utolsó regénye a nemzeti lét tragikumának azon fejezetét beszéli el, amikor a mohácsi tragédia után két részre szakadt ország Buda 1541-es elfoglalásával három részre esik szét. A széthullás kezdete nem esik egybe a regény történetének kezdetével, hiszen akár a történelmi múltra, akár az egyéni és családi sorsokra visszatekintő részekből egy szintűgy széthulló, dehumanizálódott, borzalmas világ képei körvonalazódnak. A *Zord idő* regényvilága azt beszéli el, ahogyan ez a világ a még újabb tragédiák következtében még tovább bomlik. A regény a széthullás, megsemmisülés folyamatát ragadja meg: hiszen az ország két részről háromra szakad, ahogy a családja tragikus pusztulását túlélő Elemér, illetve atyjának lemészároltatását és megaláztatását túlélő Barnabás, azaz e romba dőlt családok utódai is – többed magukkal – megsemmisülnek. A regény történetének jelenében tehát a világ további bomlásának, leépülésének leszünk tanúi,²⁰ ami az egykoron még fennálló értékrend-

¹¹ Ami némileg ellentmondásos, mivel „az elbeszélő az eseményekhez képest hol egyidejűként, hol utóidejűként jeleníti meg magát.” (HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 52.)

¹² SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényesere*, i. m., 214.

¹³ BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről. Jegyzetek a Zord időről*, Bp., Akadémiai, 1985, 21.

¹⁴ BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció. Kemény Zsigmond: Zord idő*, Alföld, 2003/1, 73.

¹⁵ BARTA János, *A pálya ívei*, i. m., 38–39.

¹⁶ SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978/4, 478–479.

¹⁷ Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 371–372. Lásd még: EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, Iskolakultúra, 2007/1, 45–46.

¹⁸ BARTA János, *A pálya ívei*, i. m., 40–43.

¹⁹ HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 25–102.

²⁰ Már a várromokon seregszemlét tartó regénykezdő tájleírás képei is a letűnt múlt emlékeivel szembesítenek. Vö. BÉNYEI Walter Benjaminra hivatkozva a következőket állítja: „Rom és történelem allegorikus összekapcsolása tehát egy negatív történelmi víziót sejtet, de a rom képzete magára az allegorikus struktúrára is rávetül.” (*A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 396.)

ből továbböröklődő, a múltból továbbhagyományozódó normarendszer teljes devalválódását eredményezi.

A regény meghatározó kompozíciós elve az idő,²¹ mint ahogy azt címe²² is mutatja, kitüntetetten sokat foglalkozik az idő kérdésével.²³ A cím szemantikai kettőssége egyszerre ad lehetőséget a történeti idő képzetének és a természeti idő felforgató erejének egybejátszatására.²⁴ A regény struktúráját elsősorban nem a cselekmények, hanem az idő múlása adja.²⁵ Azt a zűrzavaros időt²⁶ jeleníti meg, amikor múlt és jelen között olyannyira megbomlik a harmónia, a jelen eseményei olyannyira felbolydítják a világ működési módját, hogy az egymásra halmozódó történelmi tragédiák az ország végső széthullását és benne az egyén felszámolódását eredményezik.

A regény visszatekintéseiben még megjeleníti azt a közelmúltbeli időszakot, amikor múlt és jelen, sőt jövő között összefüggés mutatkozott, amikor az ismétlődés, az események körforgása kiszámíthatóvá, de legalábbis valamelyest bejósolhatóvá tette a jövő várható történéseit. A Deák-család például kalkulálni tudta, hogy Dorka minden év Szilveszterének éjjelen újraéli Barnabás nagybátyjának irtóztató rémtetteit, a diák atyjának megöletését és meggyalázását. Az egykori szörnyűségre való visszaemlékezés naptárilag mindig ugyanakkor ismétlődött meg, így a ház urai a vénasszony átmeneti zavarodottságának időszakára a házvezetés praktikus teendőit másra bízhatták.²⁷

A regény jelenében azonban maga az átmenet beszélődik el, láthatóvá válik, amint a régi rend felszámolódik, de az még nem tisztán kivehető, hogy milyen új világ is következik. Azt követhetjük nyomon, hogy az átalakuló világban a korábbi világ modelljei működésképtelennek bizonyulnak, de nem kapunk képet arról, hogy milyen magatartásminták lennének életképesek. Mint látni fogjuk a leginkább alkalmazkodni tudó renegáttá váló Barnabás kettős énje²⁸ sem megoldás, hiszen az új

²¹ Vö. Martinkó András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról* = M. A. *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 343–344.

²² A cím szókapcsolatának szemantikai elemzését lásd bővebben: IMRE László, *A regényvilág atmoszféricussága: színek és fények a Zord időben* = I. L., *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth, 1996, 285–291.

²³ Vö. BARTA János, *A pálya ívei*, i. m., 21; SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, i. m., 216; HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 63–64; BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 393.

²⁴ HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 63.

²⁵ NÉMETH G. Béla, *Kemény Zsigmond* = N. G. B., *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 132.

²⁶ A kizökkent idő párhuzamát SZEGEDY–MASZÁK Mihály is észrevételezte tanulmányában: *Kemény Zsigmond*, i. m., 225.

²⁷ „Pista bácsi a karácsonyi ünnepek körül már kezdi figyelmeztetni a családot és a cselédeket, hogy hagyjanak békét Dorkának, ne bosszantsák őt, ne háborgassák szobájában, vegyék el tőle a kamara kulcsát, igazítsanak helyette minden dolgot. Majd rendbe jön ügyis a kedve és egészsége s akkor kipótolja, amit mulasztott.” (*Zord idő*, 41.)

²⁸ Barnabás alakja értelmezhető a romantikus én-hasadás jelképeként, Doppelgänger figuraként, hiszen rettentő énje folyamatosan ott kísért álmaiban, látomásaiban, s végül e személyisége kerekedik felül Hamzsa béggé való átalakulásakor. Az átváltozás mitologikus és mesei hagyományokra egyaránt visszatekint, ugyanakkor lélektani ihletettségű is, hiszen az emberben lakozó többféle személyiség kérdé-

világnak bár ideig-óraig ugyan kíméletlen produktív figurája, viszont kegyetlenkedéseinek nem tud megálljt parancsolni, és újonnan szerzett hatalmát korábbi életéből való sérelmeinek megtorlásául használja, ami végül bukását eredményezi. Tehát mind a lokális helyzetekre irányuló megoldások, mind az ország megmentésére szőtt tervek dugába dőlnek, hiszen mindenki az addig ismert, gyakorolt megoldási módokkal, illetve azok valamilyen alakmásával próbálkozik.

A megbolydult történelmi idő felforgatja a társadalom addigi berendezkedését is. Ennek szomorú tapasztalatát látjuk Izabella vagy Turgovics sorsában,²⁹ ám e zivataros időszak változásai egyúttal lehetőséget teremtenek Elemér és Barnabás számára, hogy magukat a harcokban kitüntetvén megváltoztassák addigi státuszukat.³⁰ A regény azonban korántsem felemelkedésük diadalával, hanem mindkettjük bukásával zárul.

Az idő felforgató jellege azonban nemcsak múlt és jelen, hanem múlt, jelen és jövő addig működőnek tapasztalt viszonyrendszerét is felszámolja. A regény szereplőinek bizonyos prognózisai épp azért lehetnek tévesek, mert azok az éppem letűnőben lévő világ kauzális logikájának alapján prejudikálják a jövő eseményeit.³¹ Azaz egy olyan kor rajza kezd körvonalazódni az olvasó előtt, amelyben a jelen megértéséhez, pláne a jövő megtervezéséhez a múlt ismeretei már nem szolgálnak támpontul. A regény kulcsfontosságú történelmi eseményének elbeszélése is jól mutatja, hogy a magyar főurak – még vészjósló előérzetük ellenére – sem tételezik fel Buda csellel való bevételét.

Az éppem változó világban a jelértelmezések szokásrendje is megváltozik. Ennek ékes példája – mint ahogy azzal majd részletesen foglalkozom – Barnabás menetelvének többféle értelmezhetősége. A világtól elzárt, tájékozatlan Barnabás személyisége sokkal alkalmasabbnak bizonyul arra, hogy ez új világ zavaros értékrendjéhez alkalmazkodjék, mint a politikában és hatalmi retorikában jártas Werbőczy, akinek előrejelzései épp azért lesznek tévesek, mert jövőre vonatkozó állításait múltbéli tapasztalatiból eredezteti, azaz az idő egykori eseményei és majdani történései között kontinuitást, ok-okozati összefüggést feltételez.³² Egy letűnt világ rendjére és

sét tükrözi vissza a tudat ellenőrzése alól felszabaduló tudattalan előtörése. A romantika az átváltozás következtében előálló, önálló életre kelő rettenetes szörnyeteg megjelenítésének gyakorta horrorisztikus színezetet kölcsönöz. Vö. Ernst GRABOVSKY, *Doubling, doubles, duplicity, bipolarity = Romantic prose fiction*, ed. Gerald ERNEST, Manfred ENGEL, Bernard DIETERLE, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2008, 168.

²⁹ Turgovics tragikus sorsáról, jelleméről lásd bővebben: SALAMON Ferenc, *Br. Kemény Zsigmond*, Zord idő, Szépirodalmi Figyelő, 1861/5–7 = S. F., *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., Franklin, 1907, II, 482–483; SÖTÉR István, *Világos után. Nemzet és haladás: Aranytól Madáchig*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 538–540; SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, i. m., 229–232; BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 391–393.

³⁰ Vö. Barta János, *A pálya ívei*, i. m., 26.

³¹ HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 43–44.

³² „Szolimán még eddig irányunkban soha kétszínű nem volt, s ha valaki ezentúlra ellenkezőt hisz felőle, vallja azt be következtetés helyett jóslatnak, s akkor mi meg fogjuk vizsgálni: hogy csakugyan próféta e, kinek szavát emberfölötti erő sugallja, s ki után a nép kérdezősködés nélkül indulhat?” (*Zord idő*, 166–167.) „Werbőczy esküdözött, hogy az nem fogja hitét megszegni és szabadságunkat tiszteletben tartandja. Szép jóvendülés! Látjuk, hogyan teljesedik.” (*I. m.*, 206–207.)

logikájára támaszkodva érvel egy olyan megváltozott helyzetben, ahol mindezek relevanciájukat veszítik. Werbőczy mind a mohácsi vész idején, mind a regény történetének jelenbeli katalizmájában téves retorikát alkalmaz.³³ A mohácsi vész idején ékesszólásával izgatta a tömegeket, míg a regény történetének jelenében törvénykönyvet fogalmaz, és emlékiratot ír. Werbőczy nemcsak meggyőzőési technikája miatt válik komikussá, mivel az olvasó számára nyilvánvaló, hogy érvei rendre elbuknak, és előrejelzései tévesnek bizonyulnak majd, hanem azért is, mert a láthatólag változó, sőt felszámoló világban még naivan hisz a történetírás történelemalakító szerepében. S ezért a szultán számára, akiben az események – számára – váratlan fordulatának következtében mélységesen csalódott, mégis emlékiratot fogalmaz, amibe összegyűjti és lejegyzí az ország sérelmeit, ez írásműtől remélve a magyarok jogai ellen elkövetett vétségek jogorvoslatát. Werbőczy emlékirata azonban közel sem ér célt, címzettjéhez nem jut el, ugyanis Elemért épp akkor fogják közre a spáhik, amikor nála van a fordításra váró szöveg, és így az irat Werbőczy legfőbb vádlottjának, a budai főbasának a kezébe jut. Ugyanakkor – feltehetően a korabeli írásgyakorlat alapján – e szöveg eredetijét maga a szerzője semmisíteti meg, amikor halálos ágyán Turgovicstól annak elégetését kéri, mivel ez utolsó pillanatban a retorika teremtő erejébe vetett hitéről lemondva felismeri, hogy a nyelv immáron nem elégséges eszköz ez idegen világban török és magyar ellenséges viszonyának rendezésére.

A két világ átjárhatatlanságát bizonyítja az is, hogy az egyetlen lehetséges közvetítőt, Elemért a törökök fordítói képességei miatt ellenségnek, árulónak tekintik, és kommunikációs közvetítőeszközeinek megfosztására ítélik. Elemér viszont Hamza bég kegyetlen bosszújának következtében halállal lakol, halálát közvetve azonban a zsebében lapuló vádló okirat teszi a török hatalom előtt indokolhatóvá.³⁴

Az olvasót a személyes sorsok az egyén történelemalakító szerepének csekélységével szembesítik, mivel e történelmi tragédia nem írható le csupán emberi mulasztások következményeként, hanem e sorscsapás elkerülhetetlensége tételződik, ami túlmutat az egyén felelősségén.

Az események időbevetettsége, akkor és most kérdése a regény számos pontján hangsúlyozódik, így színre vivődik a levelek szerepeltetésékor is, hiszen a levél egy időben későbbi pillanat számára fogalmazódik, és e körülmény visszahat magára az írásra, egyúttal az olvasás pillanata sem tudja megkerülni a megfogalmazás idejének felidézését. Az olvasás tehát visszatekint a megírás időpillanatára, amelynek tér- és idő-deixisei kimetszik a megírás és olvasás jelenének és terének különbözőségét, a

³³ „E tévedései közé nem számította be a legnagyobbat, hogy a mohácsi veszedelem előtt, népszerűségének hosszú pályája alatt, mint az ország leghatásosabb szónoka és igazgatója az elbizottság maszlajával tartotta jól a nemzetet, még pedig oly korszakban, midőn ezt nyomorúságának érzetere és bűnbánó magábaszállásra kellett volna bírnia.” (I. m., 255.) – Werbőczy retorikájáról részletesebben lásd még HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 75–77.

³⁴ „– Hamza bég – szólt a basa a hírnök távozásával, – igen hamar nyílt a szélső főhatalmazáshoz. Elég lett volna Komiáthit elfogni.

– De akkor a nála talált iratot is vissza kellett, volna szolgáltatnunk – említé a rendőrség főnöke.” (*Zord idő*, 434.)

megírás jelene múlttá, a jövője pedig jelenné változik. E műfaji betét tehát sajátosan és folyamatosan a figyelem középpontjában tartja az időbeliség kérdését.

Mivel Kemény utolsó regénye épp az átmenetet, a változás idejét ragadja meg, ezért a levelek megírásának és befogadásának ideje között eltelt idő, illetve az ez idő alatt bekövetkező események különös hangsúlyt kapnak. Csak néhány példát említve: Elemér búcsúlevele szándékoltan késleltetve ékezik a Dobokai várba, hogy az otthonhagyottakat az események visszafordításában megakadályozza,³⁵ ugyanakkor e küldetésvállalásról beszámoló írás akkor érkezik meg a címzett erdélyi urak kezébe, amikor már maga az elsődleges megbízás oka fogyottá válik, hiszen a célállomás, a sarmasági tábor már nem áll, és Roggendorf ellenséges seregét a törökök már szétkergették. Deák Dániel bátyjának szóló levelének nemcsak örömhírei fordulnak tragédiába a megérkezésig, hanem maga a levélíró is életét veszíti, ahogy Dora eljegyzéséről tudósító írása is relevanciáját veszíti, a vőlegény, Elemér időközben bekövetkező erőszakos halála miatt.

E fentebb megidézett jelenetekben színre vivődik tehát, hogy a megírás idejében még – levélírára ösztönző, közlésre váró – meghatározó esemény a befogadás pillanatára hogyan válik érvénytelenné. Azaz láthatóvá válik, hogy e zord idő miként semmisíti meg az üzeneteket, azok temporális jellegükből adódóan miként veszítik relevanciájukat az idő múlásával.

Mivel az elbeszélő olyan kitüntetett szerepből beszél, amelyből ismeri az egyes események előzményeit, sőt következményeit is, így maga a levelek kalandozása is az elbeszélés tárgyává válhat³⁶ úgy, hogy közben előreutal az időközben bekövetkező fordulatokra.³⁷ Az elbeszélő tehát a közvetítés nehézségeiről is elmélkedik, még pedig úgy, hogy oppozicionálja akkor és most, azaz a regény történetének és az elbeszélés jelenének helyzetét.³⁸ Az elbeszélés jelenét szóba hozó történetmondói

³⁵ „– Én – szolt akkor – jó uraimék előtt nem akarnék hitvány szökevényként tűnni fel. Értesíteni fogom tehát őket Budára menetelem előtt.

– Csak négy vagy öt napig ne! – esdeklett Dorka.

– Nem nyargalnának utánam, ha ma vennék is leveletem, de, Isten őrizzen, hogy kegyelmed akaratját megszegjem.” (*Zord idők*, 56.)

³⁶ Hasonló példát láthatunk erre *A szív örvényeiben*, amikor is Pongrác történeteivel, hírvivői, sőt küldönci szerepével egyaránt folyamatosan alakítja Anselm és Aghata egymáshoz való viszonyát. Az Agatha történetét tartalmazó ládikát például csak hat hét után adja át címzettjének, ezzel is mintegy a közlés, a megosztás, a beavatás időzítésével, dramaturgiájával saját (szöveget) teremtő, alakító szerepére irányítva a figyelmet. Pongrác szövegalakító szerepéről lásd még: BÉNYEI Péter, *A szerelem élete. A Kemény-elbeszélések világmérete és poétikája* = KEMÉNY Zsigmond, *Kisregények és elbeszélések*, Debrecen, Kosuth, 1997, 264; Z. KOVÁCS Zoltán, *Példázatoság és (romantikus) irónia Kemény Zsigmond bárom regényében (A szív örvényei, Férj és nő, A ködképek a kedély láthatárán)* = Z. K. Z., „*Vanitatum Vanitas*» Maga is a hűmor” *Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002, 172–174.

³⁷ „Mire elérkezik, Budavárában sokat nem talál úgy, ahogy kellene. Talán Mátyás király palotájába is idegenek költöztek. Talán a templomok is más hitet és imát tűrnek a szentek képeiből megfosztott boltívek közt. Talán maga Werbőczy István sem lesz többé Izabella királyné szolgája, a csecsemő királyfinak gondnoka és Magyarország ügyeinek egyik fő intézője!” (*Zord idők*, 118.)

³⁸ „Az akkori közlekedés még béke idején is igen hiányos volt s a háború alatt majdnem legyőzhetetlen akadályokra talált. Erdélyben még az én gyermekkoromban sem volt szokatlan, hogy a földesúr a levéllel jobbagyát küldötte az országot egyik szélétől a másikig, még pedig gyalog. S ha ez megérkezett az

kiszólás a narratív rétegek hierarchiájának megsértésével határátlépést okoz, ezzel távlatot nyújtva ahhoz a felismeréshez, hogy Buda elestének története egy lezárt, elbeszél, konstruált esemény, aminek felidézése a teremtett történeti világ sajátosságára figyelmeztet.

Habár a regény kulcsjelenete, Buda elfoglalásának története az olvasó számára regényvilágon kívüli ismeretei alapján nyilvánvalóan tudott,³⁹ és a katasztrófa bekövetkeztére a regény szövetén belül is rengeteg előrejelzés történik, azonban maga a történelmi tragédia csak egyes részleteiben, különböző perspektívákon keresztül jelenítődik meg.⁴⁰ Az események végzetes fordulatáról nem az elbeszélő heterodiegetikus nézőpontján keresztül értesülünk, hanem egy váratlan perspektíván, egy mellékszereplő egyedi hangján és egyéni látószögén keresztül, hovatovább a két komikus festésű Deák fivér hitetlenkedő kommentárjainak és félreértéseiknek árnyalatában, az ő olvasási módjukkal folyamatosan szembesülve.⁴¹ Kállay Menyhért levele azontúl, hogy beszámol a Budán történetekről és Werbőczy sorsának alakulásáról, nyitósoraiban hosszasan taglalja a Deák-testvérek Werbőczyhez címzett küldeményének kalandos célba érkezésének történetét is.

A hírvivés, illetve a kézbesítés kérdése a cselekmény részévé válik, sőt magának a küldeménynek is a témájává emelkedik, azaz öntükröző módon a levél miközben (a narratíva felől tekintve) mint perspektívaeltérítő a teichoszkópia eszközeként működik,⁴² magát a hírvivést, illetve annak komplikált körülményeit beszéli el. Hovatovább a levél célba érkezésének akadályai, késlekedése, elakadása, idegen kézbe kerülése és megsemmisíthetősége hangsúlyosan az írás anyagszerűségére irányítják a figyelmet.

Példaként tekintsük Fráter György levelét, amelyben értesíti a budai főbíró körülményeinek megváltozásáról. Turgovics sorsának fordulópontját jelzi a Martinuzzitól érkezett levél. Hite elvesztésének, hatalom általi megcsalásának kezdőpillanata ez, s bár még belső ellenállásból szinte automatikusan tiltakozva s asszonya elől a veszterhes hírek eltitkolásának céljával darabokra tépi, majd pedig elégeti Fráter György levelét, a benne foglaltaknak mégis eleget tesz. Tettei bár elsősorban a szöveg anyagosságának felszámolására irányulnak, az anyag immaterializálódása nem jelent(heti)

illető helyre, néha egész hetekig pihent csendesen, míg választ kapott, melyet hazavigyén. Akkor még kíváncsiságunk nem a percek, de a hetek teleséhez szabta magát s bár mint érzés nem bírt kevesebb ingerlő erővel, mint most, a távirdák korában, de kitöréseit mérséklé és megosztá a roppant időköz korlátja.” (I. m., 117.)

³⁹ SALAMON Ferenc korabeli kritikája (*Br. Kemény Zsigmond*, Zord idő, i. m., 470.) azzal cáfolja a regény tragikus zárlatát, hogy egyfelől a regényben működő ismétlés logikájára hivatkozik, másfelől pedig mozgósítja az olvasó regényen kívüli, történelmi tudását. Állítása szerint Izabella minden fikción belüli prognózisa beigazolódik, ahogy végső jóslatát is verifikálja majd – a regény világon kívül – idő, a majdan bekövetkező valódi történelmi események, hiszen az olvasó tudja, hogy a trónjáról elűzött Izabella királyné bujdosása után visszatér (sőt fénykora, Fráter Györgytől szabadulván ekkora következik be).

⁴⁰ Vö. BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 380.

⁴¹ Martinkó e megoldásban a közvetett feltárás esztétikumát látja; vö. MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény Zsigmond palackpostájáról*, i. m., 360.

⁴² Uo.

magának az üzenetnek a megsemmisülését, és ezért Turgovics kénytelen a szöveg által – hangsúlyosan – előírt cselekvéseknek,⁴³ a jóindulatú tanácsoknak álcázott parancsoknak eleget tenni. Ez a magatartása metonimikusan előrejelzi későbbi sorsát is, ugyanis elsődleges szándékai hiába irányulnak az ellenállásra, mégis betölti a rá rótt szerepet. A széteső világban való létezés lehetetlensége (abszurduma) Turgovics személyiségének egységét is megbontja,⁴⁴ megtörve, meghasonulva, a végletekig kiábrándulva, de mégis teljesíti – a haza megsemmisülését, felszámolódását célzó – neki szánt feladatot, és mintegy öntudatlanul, de bevezeti a törököket Buda várába.⁴⁵

A levél nincs hordozója nélkül, maga e hordozó is jelentéssel bír, jelen regényben pedig különös figyelem szentelődik a levelek mediális jelenségeire. A hordozófelszín, amely azzal a céllal, hogy prezentálja a szöveget, alárendelődik valamely felületi nyomnak, mégis épp anyagiságának instabilitása, a papír sérülékenysége, felülírhatósága, megsemmisíthetősége miatt el is fedheti, örökre el is rejtheti azt, ami ráíródott. S mint ahogy azt majd alaposan szemügyre vesszük, a levél anyaga itt hol részben, hol egészben megsemmisül. Így a figyelem fókuszába kerül a kérdés, hogy a médium elrejtése vagy a sérülékeny hordozó megrongálódása, esetleges felszámolódása, könnyel megjelölése vagy eláztatása mennyiben okozza a szöveg roncsolódását, fragmentálódását, illetve az üzenet törléssel alá kerülését, átértelmeződését, mitöbb megsemmisülését.

Eddig említésszinten foglalkoztam Elemér búcsúlevelével, Fráter György Turgovicsot instruáló küldeményével, valamint Kállay Menyhért Deák-testvéreket felvilágosító beszámolójával. A továbbiakban megvizsgálom még Barnabás menetlevelét, Werbőczy Elemér kiváltását sürgető írását, illetve részletesebben tekintem a Dobokai várban maradt Deák Istvánt Budáról tudósító három levelet.

A regény sokat foglalkozik a két kalandor, Elemér és Barnabás civil szakmájával. Dora Barnabástól tanulja az írás és olvasás mesterségét, míg Elemér a dalolás és lantjáték művészetével ismerteti meg. Barnabás kolostori munkája kéziratok tisztázásából, és a sokkal többet hangoztatott kezdőbetűk rajzolásából áll. Jellemük különbözősége részben tehát abból is eredeztethető, hogy eltérő szóbeli, illetve írásbeli hagyomány képviselői.

Az írás maga egy olyan mediális archiválási módszer, ami ugyan nem képes közvetlenül leképezni a beszédet, ám a maga technológiájával alakítja a szemiózis hoz-

⁴³ Mind a török császár előtti megjelenést, mind a tízezer tallér sarc beszolgáltatását követelő szövegrészt a latinból vett ellentmondást nem tűrő „*Secus non facturus.*” (Nem fogunk másként cselekedni.) mondat zárja. (*Zord idők*, 149.)

⁴⁴ Turgovics jelleméről lásd még, SÖTÉR István, *Világos után*, i. m., 538–540; SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, i. m., 229–232; BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 391–393.

⁴⁵ „S ő valóban ment Buda felé, s ez nem lehetett csalódás, nem az érzékek káprázolása, nem a forró láz álma... nem, az száraz és elvitathatlan tény volt.” (*Zord idő*, 246.)

záférhetőségét. Barnabás elenyészően használja az írást a beszéd közléseeményének rögzítésére,⁴⁶ ő inkább mint a szerzetesek kéziratos szövegeinek másolója tűnik fel. A scriptornak nem kell tájékozódnia a jelek szövedékében, a könyvben, dolga mindössze a kalligráfiák utánzása. Vagyis rajta e szövegek nem hagynak nyomot, mivel szöveggyakorlata nem az írás–olvasás dialógusában zajlik, hiszen feladata egy olyan írásaktus alkalmazása, ami egy mindig korábbi, ellenben sohasem eredeti gesztus utánzása.⁴⁷

Másolói munkájánál őt a szöveg jócskán gyakrabban iniciálékészítő, kezdőbetű-díszítő szerepkörében tünteti fel, ő saját magára és mások is rá főként így hivatkoznak. S mikor kolostori munkájából felelevenít egy részletet, akkor is épp azt hangsúlyozza, hogy azért büntették meg, mert a másolandó szövegből mindössze a kezdőbetűt rajzolta meg.⁴⁸

Az illuminator munkája részben hasonlít a másolóéra, hiszen a szöveget szegmentált materialításában ragadja és jeleníti meg, ám az iniciálét a nagysága, díszítése, pozíciója kiemeli a betűk rengetegéből, és – a középkori könyvművészetben – a szónak mintegy az ősi, képi jelentéséhez való visszatérését jelenti. Annyiban tehát különbözik is tőle, hogy nem pusztán szolgál utánzást jelent, hanem a szöveg írása közben a képek számára üresen hagyott hely kitöltését, a betűk sematikus világa helyett a képi megjelenítés eszköztárának alkalmazását kívánja.

Barnabás életében a képi világ más oldalról is hangsúlyosan jelen van, hiszen álomlátásainak élménye, holtakkal és kísértetekkel folytatott párbeszédei meghatározó élményei életének, és jellemének is kulcsfontosságú tényezője. Sőt álmovilág és valóság között is a képi világ ábrázolástechnikájával teremt kapcsolatot, amikor álmaiban kísértő apja szellemét lerajzolja. A csupán álomkép ihlette rajzolat élethűségét az bizonyítja, hogy a hasonlóság láttán az apát még ismerő Dorka egészen megrendül.⁴⁹

Barnabás a kolostor írástudóihoz tartozik, az írás igazságközvetítő szerepéhez (sőt az egész grafémikus világhoz) mégis tagadólagosan viszonyul. Szélsőséges embergyűlöletének és lélektani deformációjának magyarázatára lelünk akkor, mikor

⁴⁶ Barnabás ilyen típusú írástevékenységéről csak egyszer esik szó: „Hát én egész életemben kezdőbetűket fessek és a kolostor konyhaköltségeit jegyezgessem?” (*Zord idő*, 93.)

⁴⁷ Roland BARTHES, *A szerző balála*, ford. BABARCZY Eszter = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1996, 53.

⁴⁸ „De, fájdalom, a szellemi lakoma árát koplalással kellett lefizetnem, mert a szerzetesek észrevevén, hogy a tisztázásra adott kéziratból hetek óta csak egy kezdőbetűt rajzoltam, elvonták tőlem nemcsak az ebédet, de még a vacsorát is.” (*I. m.*, 76.)

⁴⁹ „s íme a kísértet, ki atyámnak nevezi magát s akinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdít, hogy írtsam ki e rablókat. [...] rajzoljam le tehát atyámat, úgy amiként álmomban szoktam látni. Tudta, hogy anyám velem volt viselős, midőn férjét, mint az ürüt, nyárson sütötték meg s hogy ő ennek arcképét hasztalan követelte vissza a zsvány testvértől. Megégettük a honárulót képben is, volt a válasz... Uram, midőn Dorka kívánságát hallám, rögtön a kolostorba mentem s elhoztam a tollrajzot, szemé elé tartottam. A vénasszony élesen fölsikoltott, fogai vacogtak s egész testében úgy reszketett, mintha csontjai is csupa kocsonya volna. Később azt állította, hogy a kép csak göndör nagy szakállá és vastag ajkai miatt látszott atyámhoz hasonlónak, de különben egészen idegen arcú és természetű. Léha beszédek. Esküszöm reá, hogy velem a magános éjeken atyám lelke vitatkozik a bosszú eszközei felől.” (*I. m.*, 121–122.)

hányatatott sorsának históriáját megismerjük. Barnabás atyjának tragédiája nemcsak az apa kegyetlen pusztulását jelenti, hanem az utód teljes jog és birtokvesztését is. Ugyanis hiába lép Dorka atya Barnabás örökségének védelmére az írott jog nevében, Werbőczy *Hármas törvénykönyve* alapján is helytállón – amit az elbeszélte történetbe közbekotnyeleskedő Deák-fivérek meg is erősítenek –, mivel a jog nyelvének csűrése csavarása következtében nemcsak hogy Barnabás neve és birtokai esnek a nagybáty ármánykodásainak áldozatul, hanem még Dorka atya is perbe fogatik harcias közbeavatkozása végett, és birtokait elveszítvén családjával együtt földönfutóvá lesz. Barnabás nemcsak atyját és birtokait veszíti el, hanem neve is meggyalázódik, mivel apját az országgyűlés hazaárulónak minősíti, így a törvény betűje nemhogy védelmet nyújtana számára, hanem az ármánykodásokat és rémtetteket legitimálja.

A Barnabást nevelő Dorka rémmesékben hagyományozza tovább a szörnyűségek után született utódra a család szenvedésének borzasztó históriáját, amely emberi humánussal leszámoló kiábrándító történet Barnabás ráción túli kísértet- és látomásvilágában él tovább. Torzult lelkivilágának vízióiban apja szellemével és a sátán kísértő szavaival polemizál. Barnabás tehát okkal bizalmatlan az írott szóval (annak igazságával) szemben, számára a Dorkától hallott rémtörténet válik eminenssé, az emberi kapcsolatok viszonyítási pontjává, ahogy ezt Elemérrel kapcsolatos rokonszenvének alakulásakor többször hangsúlyozza is.⁵⁰

Barnabás tehát mikor Deákék küldetésének következtében a kolostorból kiszabadul, és e zavaros új világban szerencsét próbálni indul, tulajdonképpen – mint ahogy azt többször is hangsúlyozza – a betűk zsarnokságából szabadul. Amennyiben elfogadjuk, hogy „[e]z a zsarnokság alapvetően a test uralma a lélek fölött”,⁵¹ akkor Barnabás a küldetés által, a nyelv anyagiságának, a test ellensúlyának kötőelemeiből szabadul.

Elemér az énekmondás, a dalszerzés művésze. Ahogy Barnabás távollétéről az ékítetlenül álló betűk tanúskodnak,⁵² úgy Elemér hiányát az énekhang, a dal elnémulása jelöli. Ugyanis, amikor távollétében a Deák-fivérek jelenlétét az általa tanított dallal kívánják megidézni, Dora, amikor a vőlegény hiánya felpanaszolásának részéhez jut, nem tud tovább uralkodni érzelmein, hangja elakad, s képtelen tovább folytatni az éneklést.

Elemér énekmondói szerepére a *Hét veszély*-be betértükkor is hangsúly kerül. A vén énekmondó *A török rab nótája, Hunyadiak kardjának hiteles története több szakaszban előadva* című dalokkal szórakoztatja egyre lelkesültebb közönségét. A második szö-

⁵⁰ „– Kegyelmed lány nevelést kapott, de nekem még a bölcsőm is tuskékkal volt kirakva. Míg te a henye törököknél szőnyegen heverészve pengetted a lantot s ittag a sorbetet, én házról-házra jártam az alamizsnáért s az út széléin aludtam el, verőfényben, zivatarban; pedig apámnak várai voltak.” „– Nem csal meg! – mormogá... – De minek bízom az emberekbe? Miért gyűlölném kevésbbé most, mint régen?... Nem csal meg... [...] Nem szegi meg esküjét.” (*Zord idő*, 92, 202.)

⁵¹ Jacques DERRIDA, *Grammatológia*, ford. MOLNÁR Miklós, Szombathely, Életünk – Magyar Műhely, 1991, 67.

⁵² „Miatta minden kezdőbetű hetek óta ruházatlan, vagy csak félig van felöltöztetve; pedig már legalább kétharmadának egész mundurban kellene lenni.” (*Zord idő*, 102.)

veghez még magyarázatot is fűz, az áthallásokat a jelen helyzetre vonatkoztatja. Elemérben az első dal hallatán már kezd felébredni a gyanú, hogy a románcot még hajdanán, török rabságának idején ő maga írta az újlaki herceg fiatal apródjának szerencsétlen sorsáról, majd a Hunyadiak kardjának elvesztését megelevenítő ének után egyértelművé válik számára, hogy a költemény tőle származik, sőt még Dorának is megtanította.

A vén lantos azonban mindkét versezetet egy, a török ármánykodásának következtében ifjan elhunyt vitéz költőnek tulajdonítja, s az ő emlékének megőrzésére, sírhelyének állítására gyűjt némi adományt. Elemér ugyan tisztában van az ámitással, mégis adakozik önmaga síremlékére. A közönség mindkét szerzeményt éljenzéssel és tapssal díjazza, s csak a szultán csapatainak fenyegető közelsége miatt nem tör ki nagyobb ovációban.

Mindkét versezet foglalkozik a név megszerzésének és fennmaradásának kérdésével, sőt olyannyira világos utalásokkal él, hogy ezeket még Barnabás is kiérti a szövegből, belőlük harc általi emelkedésük lehetőségét hallja ki.

A regényolvasónak ismét kitüntetett szituáció adataik, hiszen a hely(zet)e alkalmas arra, hogy egybegyűjtse mindazokat a nyomokat, amelyekből az írás összeáll, azaz számára az írás – nem felejtve, hogy regényt olvas – a maga teljes létében mutatkozik meg mint különféle kultúrák (és idők) többféle írása és írástértelezésének komplex viszonyrendszere. Mivel bepillantást nyerhetett Elemér belső nézőpontú gondolataiba, tisztában van a valódi szerző személyével, sőt mivel látja, hogy a poézist többértelmű szavakból szőtték össze, amelyeket az egyes szereplők egyoldalúan fognak fel, ő a hírnév fennmaradásának kérdésébe a szerzői név fennmaradásának kérdését is beleért(het)i.

Vagyis az a kacifántos helyzet áll elő, hogy mivel Elemér dalait nem transzponálja át az írás közegébe, ezért az irodalomnak alapvetően a verbális jellege érvényesül,⁵³ az akusztikusan felcsendülő, élő, jelen idejű, temporális és dinamikus térhez és időhöz kötött nyelvi megnyilatkozás, amit még nem rögzít és szabályoz a vizuálisan, tárgyi formába öntött nyelv. A szóbeliség auditivitása és illékonysága megengedi, hogy a megnyilatkozás épp aktuális itt és mostjában éljen, hogy a jelentés az adott itt és mostban feltűnjék, majd rögvest azután el is enyésszen. Vagyis mivel az énekmondás helyzete csakis első személyű és jelen idejű verbális forma lehet, a megnyilatkozás a maga performatív aktusában áll elő. Így a szóbeliség az énekest egy olyan deszakralizált helyzetben mutatja meg, amikor a leírás gesztusa nem irányítja, veti alá valamely azonosító diskurzusnak, illetve lejegyzőrendszernek, és a szerző anonimitása, a szerzői név szöveghez rendelése nem köti meg a jelentést, így a megnyilatkozás eredete maga a nyelv lehet. A regényben azonban nem jön létre egy teljesen tiszta énekmondói helyzet, hiszen a vén dalnok célt rendel a szerepéhez, és azért, hogy közönsége előtt tetszést arasson, s őket adományozásra ösztönözze, a szöveg-

⁵³ A múltban játszódo regények gyakorta élnek a fogással, hogy költeményeket betétként alkalmaznak a szóbeliség utánzására és hitelességük alátámasztására. Vö. SZEGEDY–MASZAK Mihály, *Szó, kép, zene*, Pozsony, Kalligram, 2007, 19–20.

jelenségeknek egyértelmű jelentéseket tulajdonít, így a megnyilatkozásra új közleményeket, tartalmakat ruház. Miközben részint irányítja az értelmezést, aközben azáltal, hogy a szerzőséget elhárítja, a szöveg jelentését ugyan felcsillantja, de végpont és egyértelmű azonosíthatóság híján rögtön ki is oltja. Vagyis azzal, hogy a szöveg szerzőjét – elsődlegesen nyilvánvalóan öncélből – halottnak nyilvánítja, a szöveget leválasztja szerzőjéről, s megnyitja a szöveget a szabad jelentésképzés lehetőségének; mivel azzal, ha szerzőt rendelünk egy szöveghez, valamiféle végpontot jelölünk ki a számára, vagyis a szerző megragadása, néven nevezése az írás valamiféle végső lezárását jelenti.

A vén lantos – a korabeli anonimitás hagyományának megfelelően – a szöveg szerzőjéhez nem rendel tulajdonnevet, nem alkalmazza a tulajdonnév megjelölő, rámutató funkcióját, így Elemér szerzőségét rajta kívül csak az olvasó ismeri. Elemér belemegy a játékba, s magát nem leplezi le. Így a nyelvi megnyilatkozás tökéletesen működik anélkül, hogy valamely személlyel azonosíthatna, maga a folyamat épp akkor siklik félre, amikor Elemér mint szerzői személy az énekmondó közvetítői szerepébe áll, s mint szerző saját költeményét adja elő – míg a másik két szöveg teljes terjedelmében hozzáférhető az olvasó számára, úgy e harmadik, nyilván nem véletlenül, elhallgatódik. Elemért azonban a dal befejeztével valamiféle rosszszézés keríti hatalmába, hogy dalával – aminek szövegéről az elbeszélőtől úgy értesülünk, hogy: „[i]zgató volt, a nélkül, hogy éppen nyílt harcra ösztönözne. Ostromolta a gyávaságot [...] A török a dalban meg se volt említve, de a *Hét vezér* minden vendége érté a célzatot...”⁵⁴ – nem ért célt. Azzal, hogy szerzőként a szövege élére áll, valamiféle diskurzust rendel hozzá, ami a szövegnek kijelöli egy bizonyos státuszát és befogadási módját, ami azonban a jelen befogadói közegben nem érvényesül, nem teljeseedik be, s ezen ellenállásra érez rá Elemér. Mivel mint szerző értelmezi saját szövegét, célt tulajdonít neki, valamiféle végső jelöltet rendel hozzá, azonban azt kell tapasztalnia, hogy a szöveg valójában tőle függetlenül működik, hiszen az auktori intenció (a harcra, összefogásra buzdítás) és a befogadó közönség reakciója (már) nincs összhangban.

Azzal, hogy Elemér a szerző személyében alakot ölt (hiposztazál), a szöveg és az ő személye egymáshoz rendelődik, a fikció helyére az ő személyes hangja kerül, s szövege az írói testtel azonosíthatik. Mi olvasók ezt a helyzetet egy kitüntetett pozícióból látjuk, ezért végigkövethetjük, hogy majdnem egyazon pillanatban, amikor megtapasztalja, hogy a szövege róla leválik, mint a szövegéért szavatoló szerző, felelősségre vonhatóvá válik.⁵⁵ A szerző és a szöveg között fennálló kapcsolat megkerülhetetlen, Elemérré mint szerzőre rámutat saját szövege, aminek következtében Elemért, mint török ellen izgatót, letartóztatják.

Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a katasztrófa után újonnan alakuló világban írásos és orális hagyomány is felcserélhetővé válik, hiszen a betűrajzoló Barna-

⁵⁴ *Zord idő*, 229.

⁵⁵ Történetileg még abban az időben járunk, amikor a normaszegő diskurzus mint cselekvés a szerző büntethetőségét vonta maga után. Vö. Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?*, ford. ERŐS Ferenc, KICSÁK Lóránt = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 127.

bás helyére a kolostorba az imént említett vén lantos kerül, aki a szövegeknek sohasem kiötlője, csupán közvetítője. Ebben a szerepében tűnik fel többször is. Először a *Hét vezér*ben, ahonnan a veszélyhelyzetet időben felismerve távozik, ezzel Elemérnek adva át az énekmondás stafétáját, majd ő lesz az, aki magát Dora előtt szintén az Elemértől származó dallal gondolja kitüntetni, sőt a regény tragikus zárlatában az országot elhagyni kényszerülő Izabella és kísérője Dora elé álló idős dalnok sem más, s tőle akkor az immáron valóban halott Elemér dala hangzik fel. Azaz így válik idővel igazzá a kenyérszerzést megkönnyítő hazugsága az ifjú lantos halálát illetően. Elemér dala azonban még holtából megszólítja egykor volt kedvesét, írás és halál archaikus koncepciója alapján így nyújtva szerzőjének halhatatlanságot, vagy legalábbis a halálon túli megszólalás lehetőségét.⁵⁶

Elemér egyúttal ifjúkori raboskodásának következtében a török és a magyar kultúra és nyelv jó ismerője s fordítója. A regényben e két világ ellenségesen feszül egymásnak, azaz a köztük közvetítés szerepe, a másik megértése akár létfontosságú is lehet, mint ahogy erre rengeteg példát láthatunk a regényben. Zülfikár és Werbőczy párharcában a regény színre viszi a fordítás korlátait, az ellenséges érzelmek és indulatok fordíthatatlanságát, valamint a tolmácsolás temporalitását, miszerint a beszéd itt és mostjának átadása közben a tolmácsolás maga is kiköveteli az idejét, s az ezzel szembeni türelmetlenség csak még tovább fokozza a két fél ellenséges indulatait.

Elemért fordítói helyzete, a két nyelv ismerete különleges pozícióba helyezi, egyfelől szószerinti értékét megnöveli a törökök között, másfelől, mivel Werbőczinek nagy szüksége van képességeire, ennek következtében kulcsot jelent a börtönből való meneküléshez. Elemérnek továbbá nem egyszer lehetősége nyílik többlettudás megszerzésére, s az így birtokába jutott információk részben vagy egészben történő elhallgatására. Gondoljunk csak arra, amikor helyzetével visszaélve⁵⁷ a börtönben jobbnak látja Barnabás elől elhallgatni az aga szavait a rabok későbbi sorsáról, megkínzásukról illetve felemelkedésükről.

Maga a fordítás eredendően előfeltételezi a szöveg megértését, értelmezését, tehát nem pusztán utánpótlás, hanem újratemetés. A forrás- és a célszöveg szükségszerűen nem lehet azonos, a közöttük lévő különbség elkerülhetetlen. A fordítás, mivel az átültetés közben elválasztja a jelentőt a jelentettől, mindenképpen hasadást eredményez, hiszen az eredeti szövegben a jelentő szerkezete olyan jelentést hív életre, amely csakis ebben a szerkezetben állhat elő. Vagyis a fordítás egyidejűleg megsemmisít és újratemet, megszünteti a közlés eredetét, és egy új közegbe lényegíti át.⁵⁸ Elemér tehát nemcsak mint dalnok, hanem mint tolmács is eminens szövegalkítóként lép föl. Nem véletlen, hogy az egyre ellenségesebbé váló török világ majd épp közvetítői szerepe miatt bélyegzi árulónak, és ítéli nyelvétől, valamint ujjaitól, azaz testének kommunikációs eszközeitől való megfosztásra.

⁵⁶ I. m., 122–123.

⁵⁷ Vö. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, i. m., 234.

⁵⁸ A fordítás megszüntető eljárásairól lásd Friedrich A. KITTLER, *Discourse Networks, 1800/1900*, Stanford–California, Stanford University Press, 1990, 70–76.

Jól komponált jelenetek teszik még hangsúlyosabbá hős és ellenhős figurájának eltérő vonásait.⁵⁹ Elemér és Barnabás épp az otthon maradottak értesítésének helyzetében találkoznak össze, és míg az ifjú Komjáti úgy érzi, hogy távozása miatt magyarázattal tartozik jótevőinek, addig a rendház írástudóihoz tartozó diák nem látja szükségét az őt felnevelő Dorkát értesíteni. Elemér búcsúlevelének szövegét ugyan nem ismerjük, viszont fogadtatásának remekül szcenírozott jelenetében betekintést nyerünk. A levelet a címzett Deák-fivérek Dora és Dorka jelenlétében olvassák. Mindenki titkol valamit, Deákék azt, hogy ők küldték hadba Barnabást, Dorka azt, hogy ő bocsájtotta útjára Elemért, Dora pedig Elemér iránti vonzalmát, így az együtt olvasás mindegyikükre veszélyes lehet, hiszen bármelyikük lelepleződhet. Míg Dora számára az egymás mellett futó és elfutó közlés kitűnő szituációjából világossá válik, hogy a lovagi küldetés ürügyével Dorka távolította el mellőle Elemért, addig a Deák-testvérek egymás szavába vágva, hőzöngve vitatják, hogy vajon ki fegyverezhette fel Elemért, és küldhette őt harcba, és ezzel a halál torkába. S nemcsak nem ismerik fel, hogy az oly igen keresett tettes épp előttük áll,⁶⁰ hanem még a Dora előtt lelepleződő, s így a lelkiismeret-furdalás következtében összeeső Dorka eszméletvesztését is tévesen a durva szavak erejének tulajdonítják.

Összetalálkozásukat követően hamarosan a harcba küldöttek számára is világossá válik, hogy küldetésük helyszíne azonos. Rögvest rövid polémiába keverednek megbízásuk célját illetően. Barnabás egy rövid passzus erejéig megidézi a szerződést, amellyel Deákék harcba küldték. E szcena azontúl, hogy előrejelzésként szolgál, láthatóvá teszi, hogy a szöveg értelme az értelmezőjétől függ. A vitára az ad okot, hogy a Barnabás menetlevelét fogalmazó Deák-fivérek olyannyira magától éretődőnek tekintették, hogy a diákok Izabella seregébe küldik, hogy a szerződésbe e passzust bele sem fogalmazták.

Barnabás e helyütt kolostori munkája során magáévá tett szövegértelmezői gyakorlatot alkalmazza. A nyomtatás előtti időkben – és bár a regény történetének idejében létezik már a könyvnyomtatás, Barnabást munkája mégis kéziratokhoz köti – a kéziratokban a hangsúly a képeken, az oldal díszítésének szépségén volt, a Barnabás munkáját jelentő iniciálé, amely mind méretében, mind megjelenésében eltért a szöveg többi karakterétől, mindig díszítve a fejezet vagy a paragrafus élén állt. Barnabás szövegismerői tradíciója szerint tehát a szöveg nem egységes egészként létezik, hanem egymástól elkülöníthető szegmentumaiban, mint díszítésre váró különálló betűk halmaza. Ezért a szerződés vonatkozó részletét közegéről leválasztva, abból kiemelve, összefüggési rendszere, és – a mások számára egyértelmű – viszonyítási pontjai nélkül tekinti. Hovatovább nem a szövegek másolójaként, azaz a szöveg új értelem nélküli újraelőállításaként lép fel, hanem a fenntartott üres he-

⁵⁹ Vö. SZEGEDY–MASZÁK Mihály, *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978/4, 479; lásd még Uő., *Kemény Zsigmond*, i. m., 217.

⁶⁰ E helyzet sokban hasonlít *A rajongóké* azon jelenetére, amikor Kassai épp Elemért a balázsfalvi összesküvésről értesítő titkárral nyomoztatja egyre megszállottabban, hogy ki volt e levél fogalmazója, és Elemér halálának felelőse, ezzel a titkárt a végső kétségbeesésbe üldözve, aki végül ambiciózus terveiről lemondva inkább menekülésszerűen elhagyja a Kassai-házat.

lyeket szabadon értelmezi, azon szokás alapján, ahogy a scriptor a szöveg írása közben a képek számára üresen hagyta a helyet (ahová időnként odaírták a kép tárgyát, vagy megrajzolták a kontúrokat). S mint ahogy arról a gvardián panaszából értesülünk, Barnabás hiányát épp e már körvonalazott, de még díszítetlen, mezítelen betűk jelzik. A diák a szerződést a feladó és a jelentésmódosítástól elborzadó Elemér számára egyértelműnek tételezett jelentést felforgatva, a szöveget szavaira szétesve, sajátosan érti, s így Buda ostromának válságos helyzetéből saját emelkedésének lehetőségét olvassa. Miközben pedig egyfelől kiforgatja a menetlevél tételezett jelentését, aközben másfelől a benne foglaltakat beteljesíti, hiszen – az előírttal épp ellenkező módon, de – valóban kitünteti magát.

A mesei motívum, hős és ellenhős összetalálkozását követően Elemér és Barnabás útja egy ideig egymás mellett halad, s útközben megnyilatkozó személyiségük kölcsönösen befolyást gyakorol a másikra. Bár a vészjósló előjelek előre sejtetik az események tragikus fordulatát,⁶¹ az őszintén előtárulkozó Barnabás megnyilvánulásai és lassacskán alakuló viselkedése pillanatokra ugyan, de mégis némi reménnyel kecsegtet a diák démoni jellemének fejlődésére nézvést.

Elemér ráérez, sőt felismeri Barnabás természetének infernalis jellegét, ugyanakkor feltárulnak előtte a diák személyiségében rejlő, ám eddig megmutatkozni nem tudó emberi jellemvonások is.⁶² Szóbeli meggyőzéssel és példaadással egyaránt normakövető magatartásra igyekszik nevelni a hányatott sorsának következtében farragatlan diákot.

Barnabás a hasonló sorsúnak tételezett Elemérral közös kalandjaik során lépésről lépésre kerül ki addigi deformált világából, gyanakvása fokozatosan háttérbe szorul, és egyre inkább bízni kezd útítársában. Jól jelzi ezt, ahogy fokról fokra leszámol a babonáság világával, s kiveti zsebéből az ifjú Komjáti bűneit számláló lajstromot, vagy amikor látomásában a sátán ékesszólásával a templom kegytárgyainak és az imádságok felgyújtására – azaz az írás megsemmisítésére – buzdítja, Barnabás elnyomja magában e démonikus erőt. Sőt sem a törökök fenyegetésére, sem pedig a nagyhatalmú renegátok elősorolásával áttérésre buzdító beszédre nem hallgat, és nem tér át, hanem az Elemérral vállalt közös sorshoz ragaszkodik. Barnabás, Elemérben bízva, megszakítja kötelékeit az addig rajta uralkodó szellemvilág kísérteteivel, és helyettük az Elemérrel mutatva társadalmi, etikai normákhoz igyekszik alkalmazkodni.

A mesei struktúrából az utazás kalandjai és próbatételek közben kibontakozó figura jellemfejlődésének és küldetésének sikere, megváltásának története lenne várható, itt azonban ellenkező fordulat áll be. És nem is a rosszra hajló Barnabás tér le a közös útról, mivel ő a maga botor módján olyannyira tartja magát ígért szavához, hogy egy teljesen alkalmatlan pillanatban siet Elemér megmentésére, amivel verekedést indukál, s a kocsmai összetűzés miatt börtönbe kerülnek.

⁶¹ Elemér és Barnabás viszonyában a vészjósló előrejelzések sokaságáról lásd bővebben HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus*, i. m., 67.

⁶² „Mily fékezhetetlen, mily korlátlan Barnabás szenvedélye. A tengernek vannak határai, de az ő szívének sötét hullámai nem köti határokhhoz sem az értelem, sem az önbecsülés, sem a törvény, sem az erkölcs!” (*Zord idő*, 316.)

Werbőczitől a börtönbe érkező, Elemér kiváltását kieszközölni igyekvő levél azonban fordulatot hoz, az egymás mellé rendelődött figurákat szétválasztja. Werbőczy elsődleges szándéka Elemért kiváltani börtönéből, ugyanis a fiú fordítói képességeire szerfelett szüksége van. Levelében továbbá megidéri a Deákéktól kapott küldemény némely passzusát, amely Dora szomorúságát Elemér távozásával köti össze, valamint a fogolytárs bárdolatlanságának jellemrajzát adja.

A levél utolsó sora maga a levél közvetítésének kockázatos körülményei miatt az irat megsemmisítését kéri címzettjétől. Elemér felismeri, hogy nem hallgathatja el bajtársa elől a főúrtól érkezett üzenet tartalmát, ezért Barnabás iránti kíméletből annak csak részleteit közli. És már éppen sikerülne meggyőznie a diákot a veszélyek felől, melyből más, mint a Werbőczy javasolta szabadulási megoldás nincs, a diák Werbőczy levelét kéri az állítások alátámasztásának bizonyosságául. Elemér azonban, ahelyett, hogy átadná a levelet, hogy szóbeli érvelését az írás erejével is alátámassza, Werbőczy felszólításának tesz eleget, és mivel más megsemmisítési mód nem áll rendelkezésére a papírt darabokra tépi. Barnabás azonban a heves dulakodás következtében megszerzi a levél némely részeit, és ezekből a fecnitőredékekből állítja össze saját értelmezését.⁶³ A szöveget annak összetartó közege nélkül grafémákra szétesve, (ismét) középpont híján értelmezi. A szöveg hiátusait Barnabás – a fennebb már tárgyalt értelmezői gyakorlata alapján – sajátosan kipótolja, és belőle cserbenhagyásának és elárultatásának történetét olvassa ki. Elemér hiába próbálja meggyőzni, hogy a diák tudtában megképződő kényszerképzetes jelentés független az eredetitől, beszéde alulmarad az írás illetően felforgató erejével szemben.

Barnabást Werbőczy levele ismét az írás zsarnokságának helyzetébe kényszeríti, ugyanis – az addigi tapasztalatai során egyedüli bajtársának, talán barátjának tételezett – Elemér hűségében csalódnia kell, mivel együtt emelkedésüket és soha szét nem válásukat ígérő adott szavát a kancellártól érkezett írás parancsa felülírja.

Barnabást az írás kezdődő jellemfejlődéséből visszafordítja, csalódása olyannyira megrendíti, hogy nem pusztán a korábbi bizalmatlan, paranoid létállapotába kerül vissza, hanem lefojtott indulatai teljesen elhatalmasodnak rajta, s a benne korábban is lakozó, de kordában tartott démonikus erő maga alá gyűri.

E fordulat után Elemér hiába igyekszik a diák kiváltása miatt vissza a börtönbe, nem találja ott egykori társát, Barnabás pedig hosszú időre eltűnik az olvasói szem elől is, és csak jóval később derül fény Hamzsa béggel való azonosságára. Mivel a diák nem akar korábbi helyzetébe visszatérni, a Deákéktól származó írás hatalmi szavával szembefordulva (azt dekonstruálva), az Elemérrel azonosított értékrendet megtagadva, renegátnak áll. Az inskripció hatalma elől kitérni vágyó Barnabás személységet vált, és a teoretikusan íráskövető mohamedán világhoz csatlakozik,⁶⁴ annak kegyetlen, vérengző, gyilkos figurája lesz.

⁶³ A (levél)szöveg és személyiség transzmutációjának összefüggéseiről részletesebben lásd EISEMANN György, *Elhallgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, i. m., 46.

⁶⁴ A muszlimok Allah kinyilatkoztatott parancsának Mohamed által lejegyzett szövegét, a *Korán* szavát előírónak tekintik, azonban a regényben a törökök vezére ez előírásokhoz nem mindig alkalmazkodik, erről árulkodik a jelenet, amikor a díszvacsorán a mohamedánok számára tiltott nedűt, bort szolgált

Elemér tehát kudarcot vall Barnabás jó útra terelésének ügyében, így a diák metamorfózisának terhe részben az ő vállát nyomja, amivel ő maga is tisztában van. Ugyanakkor helyzete korántsem egyszerű, hiszen hiába vállalta e véletlenül mellé rendelődő, zavaros pszichéjű figura megjobbítását; ne felejtkezzünk el róla, hogy Elemért kötik a társadalmi korlátok, hiszen Werbőczinek nem pusztán pártfogoltja, hanem hűséggel és engedelmességgel tartozó szolgája,⁶⁵ ezért szükségszerű, hogy az írás hegemoniájának – ahogy Turgovics is tette – kénytelen alávetni magát.

Írás és test párhuzamát mintázza, hogy a levél széttépése megsemmisülésük allegóriája lesz:⁶⁶ kapcsolatuk szétszakításának és sorsuk szétválásának nyitánya, Barnabás átalakulásának gyújtópontja, s egyben végzetes, utolsó összetalálkozásuknak, borzalmas pusztulásuknak előidézője. Hiszen ahogy Elemér a levél széttépésével szétszórta, decentarlizálta a szöveget, úgy Hamzsa bég bosszúja is majd testének középpontjától fosztja meg az ifjú Komjátit, amiért ő is hasonló módon, fővesztéssel fizet, s levágott feje majd végzetes üzenetként jön működésbe, amikor címzettje, Werbőczi helyett, annak Budára látogató erdélyi rokona, Deák Dániel tekint az egykor volt kolostori diák halott szeméibe.

A két ellenségesen egymásnak feszülő világban még Barnabás kettős énje sem tud hosszú távon érvényesülni. Sorsa test és lélek, írás és beszéd hasadását példázza, életútja során folyamatosan egymásnak feszül orális hagyomány és írott szó hatalma. Az inskripció kifordul, elveszíti igazságkövetítő, előíró szerepét, Barnabás a grafémikus világot többszörösen is megtagadja. De az adott szóba vetett bizalma is megrendül, ám rajta végül Dorka átkával az oralitás démonikus ereje diadalmaskodik. A racionális és szellemvilág kettősében vergődő figura Dorka átkának következtében ismét visszakerül a halottlátó kísértetvilágba, és apjának szellemével, valamint Elemér levágott fejével vitatkozik, örült beszédével az immáron holt testet továbbra is diskurzusban tartva.

Ebben a zavaros, zord időben s fejvesztett világban nemcsak a – fordítás következtében közegeből kiemelt, és új közegebe átültetett – jel, hanem maga a test is

fel. Az írás megszegésének – nagyszerűen komponált – jelenetét az elbeszélő a történeti forrásra való hivatkozással hitelesíti, miközben külső nézőpontból is láttatja, az egyik – parancskövető mellékszereplő – janicsárvezér megrökönyödésén és döbbszélén keresztül. „Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg, alig hinnők, hogy a korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bort ürítettett a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért. A basa köszöntött Werbőczire, Werbőczi a basára – csak a janicsár csapat vezére, mint ódivatú török forgatta csodálkozással szeméit a víg cimborákon s míg a hevítő bor helyett sörbetet szörpölgetett, a világ végét legalább ezer évvel hitte közelebbnek, mint tegnap, s atyja sírjára mert volna esküt letenni, hogy az ítélet napján Szolimán basa, a beretvavékony hídon, mely a pokol felett függ, az első lépéssel le fog siklani.” (*Zord idő*, 446–447.)

⁶⁵ „– Én szolgája leszek Werbőczi István uramnak, ki a fogságból drága pénzen váltott meg, – sóhajta Elemér.” (*I. m.*, 126.)

⁶⁶ Vö. „[Elemér] Werbőczi levelének eltépésekor klasszikus értelemben a hamartia útjára lép;” (BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában*, i. m., 379.)

decentralizálódik, ahogy templomát és várát is elveszíti a város,⁶⁷ és így központját, „fővárosát” az ország is, vagyis e regényben az egyéni és közösségi sorsokban egyaránt egy középpont nélküli világ kudarcra reprezentálódik.

A Budáról érkező levelek megírását Werbőczy sürgeti, ő sarkallja Deák Dánielt és Dorát, hogy az otthonmaradt Deák Istvánt az események örömteli fordulatáról tudósítsák. Werbőczy azért ösztönzi a beszámoló megírását, mert az erdélyi rokon értesítésének alkalmát arra akarja felhasználni, hogy emlékiratát Erdélyen keresztül Szolimánhoz eljuttassa.

Deák Dániel bátyjának szóló levelét nem ismerjük, annak közlendője közvetített beszédből, szóbeli megnyilvánulásként jelenítődik meg.⁶⁸ A levélírás helyzetét külső nézőpontból figyelhetjük meg, ahogy az öreg a záró passzust háromszor is fennhangon elszavalja; az írás közegébe transzponálást nem követhetjük nyomon, viszont összevethetjük a címzett befogadó reakcióival.

Több nézőpontból is hangsúlyozódik, hogy Deák Dániel fájós kezének gondot jelent az írás művelete maga, ezért is küldi Werbőczy Dorát segítségül apja szobájába. Az öreg azonban visszautasítja lánya ajánlatát, és egyedül vállalja a kalligrafálás fáradalmait. A görcsös kéz szabálytalan írásképét a küldő kéz ügyetlenségét ismerő báty rögtön felismeri, azaz itt ismét test és írás összhangjával találkozunk, hiszen az írás morfológiája, az amorf, szabálytalan betűk visszatükrözik az idősödő test deformációját.

A Deák-fivérek komikus stílusárnyalatú jellemrajzát folyamatos és kölcsönös polemizálásuk árnyalja. A testvérek a jelentől elzárkózottan élnek, s az újonnan alakuló világ eseményeit értetlenül, csodálkozva, máskor félreértve konstatálják:⁶⁹ sem Elemér búcsúlevelének melankóliáját, sem a levélolvasás szituációjában lelepleződő és a büntudattól előttük összecsuculó Dorka testnyelvét, sem Kállay Menyhért budai tudósításának utalásait – Dániel jelen fogalmazványa épp alkalmat ad a Werbőczy szerepkörét illető félreértés tisztázására is – nem, illetve nem a helyén értik. Ezt erősíti az, hogy miközben Deák István épp azon morgolódik, hogy Flórián páter nem tudja pótolni a fivére hiányát, hiába az egyházi minden igyekezete, hogy Deák Dániel polemizáló stílusát mímelve, szerepük mégsem felcserélhető, aközben Pista bácsi az öccsétől érkezett levélben szereplő János diákot mindössze titulusuk egybeesése miatt Barnabással azonosítja. Annál inkább hangsúlyos, hogy míg a jelen világ

⁶⁷ Budát a városbíró egy lelkétől megfosztott holttesthez hasonlítja: „Budának lelkét, életét kiűzték a janicsárok. Mi egy holttestemben élünk.” (*Zord idő*, 265.) – E motívumlánc részletesebb elemzését lásd BARTA János, *A pálya ívei*, i. m., 38–39.

⁶⁸ E szóbeli közlés az összes kiadástól eltérően a Magyar Helikon 1959-es kiadásában idézőjelek között jelent meg, amely jelölés így rögzítettré módosítja a közlés jellegét, ezzel megváltoztatva annak medialitását. (KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő*, Bp., Magyar Helikon, 1959, 340.)

⁶⁹ PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró = P. J. válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 579.

jeli számára kibogozatlanul, idegenül állnak, addig a fivérével közös világ rendjét jól ismeri, s annak útmutatásait az írtakhoz hűen teljesíti. Sőt a levélírás szituációjában a kettejük közötti kommunikáció teljesen hézagmentesen működik, ugyanis a levél fogalmazója a befogadás pillanatában már halott, azaz írása már eredet nélkül áll, így a szöveg megszólalóját a megszólítottnak kell megalkotnia. István tehát az immáron halott bátyjára sikeresen ruházza vissza a beszéd képességét, amikor írásának útmutatásai alapján az ünneplés előkészületeihez fog. A régimódi ünneplési szokás, a kapuk kinyitása és az ünnepi lakomára való invitálás azonban tragikomikussá válik, ugyanis az olvasó beavatottja a levél születése óta bekövetkezett tragikus eseményeknek, vagyis tudja, hogy a készülődés immáron okafogyottá vált, s a régmúlt világában megrekedt erdélyi úrnak a nász örömeinek ceremóniája helyett gyászszertartásra kellene készülődnie.

A Werbőczy hajlékában tartózkodó Deák Dánielt ugyanis Elemér halálhírére szélütés éri. Itt találja a budai pasa követe, aki egy letakart tálcán Elemér gyilkosának, Barnabásnak a levágott fejével közelít feléje. Félreértések sokasága idézi elő a végzetes szituációt. A török követ Werbőczy rokonát a főkádival cseréli fel, s annak menekülésszerű hátrálását valamiféle szertartásnak véli, s bókokkal kísérve igyekszik átadni csomagját, amely testnyelvet – hogy a jelenet végképp a groteszkbe forduljon – a jelenlevő tolmács mozdulatról mozdulatra – majomhúséggel – elismétel. Deák végül Werbőczy íróasztala mögé, annak karosszékébe hátrál, s ekkor lepleződik fel előtte a küldemény, Barnabás levágott feje. Így okozza Werbőczy törvénykező szerepköréhez való ragaszkodása, és annak bizonyítására kikövetelt jogos megtorlás igénye a szerepek sokaságának összecserélődése folyamán az öreg rokon halálát. A Deák-fivérek halálának párhuzamosságára már a szakirodalom is rámutatott,⁷⁰ Barnabás levágott feje és Turgovics tragédiákról beszámoló levele hasonló módon – tálcán érkező – megsemmisíti címzettjét. S bár a szituáció alapstruktúrája hasonló, a két testvér reakciója nem azonos. Dániel nem címzettje a budai basa „ajándékának”, hanem a felcserélés következtében közvetlenül saját kíváncsiságának, közvetve pedig könnyelmű tettének lesz áldozata, így végzetessé torzítva harcba küldő és harcba küldött összetalálkozását, szerkezetileg kifordítva ezzel a próbatétel-teljesítés mesei struktúráját. Deák István azonban – a Kemény regényekből ismert módon⁷¹ – úgy rendelkezik, hogy ne törjék fel a neki szóló küldemény pecsétjét, az idegen kézírásából⁷² kikövetkezteti az események végzetes fordulatát, s azokról való részletes

⁷⁰ EISEMANN György, *Elballgatás, beszéd, szubjektum Kemény Zsigmond regényeiben*, i. m., 46–47.

⁷¹ Vö. *A szív örvényében* a romantikus, titkokra éhes Anselm végül mégis úgy dönt, hogy nem nyitja fel az Aghata életének rejtélyeire választ adó ládikát. Z. KOVÁCS Zoltán (*Példázatosság és (romantikus) ironia Kemény Zsigmond három regényében*, i. m., 173–174.) a szekrénykét a regény megalkotottságának bizonyoságaként olvassa. A ládikát a történet visszatükrözéseként, tematikus ismétléseként értelmezi, miszerint azt az írást rejti, amit az olvasó – épp a regény lezárultával – megismer. SZEGEDY–MASZÁK Mihály (*Kemény Zsigmond*, i. m., 115.) szerint e záró mozzanat az értelmezői aktus középpontba állításával arra enged következtetni, hogy *A szív örvényei* az értelmezés nehézségéről szól.

⁷² „Az öreg homályosodó szemei még észrevették, hogy az idegen kéz írása (a Turgovicsé volt) [...]” (*Zord idő*, 462.) – A zárójelbe tett megjegyzés az olvasónak szól, ami az olvasó és a szereplő eltérő tudását ütközteti idegenség, illetve ismerősség vonatkozásában.

beszámolóval nem akar szembesülni, inkább elzárkózik előlünk, s eltávozik az evi-
lágból. Vagyis ehelyütt nem a halott arcába tekintés, a szörnyűséggel való szembe-
nézés okozza a Deák-fivér halálát, hanem épp a gyászos hírek elkerülésének megis-
merése előli menekülés.

Másfelől azonban Deák István visszautasító magatartása ellenére mégis adekvát
választ ad Turgovics levelére, hiszen a halál üzenete túllép az ellipszis retorikáján, és
a gyász jegyében íródó írás a hordozó materián mégis felidézhetővé teszi tárgyát,
s ennek felismerése megöli megszólítottját, ezzel teljesítve a szöveg elvárásait,
ugyanakkor felszámolva a halálról szóló diskurzus lehetőségét.⁷³

Dorát is Werbőczy sarkallja levélírássra, a lány leveléből sem sokat, mindössze
végső sorának egy töredékét ismerjük: „mindnyájan boldogok vagyunk”.⁷⁴ Dora a
Kemény-regényekben gyakran feltűnő nemesi erkölcsű, de tragikus sorsra ítéltetett
női figurák körébe tartozik.⁷⁵ A tragikus fordulat előérzetéből következik, hogy a
jegyben járás örömhíréről nagybátyjának beszámoló levelének utolsó, mindenki
boldogságát állító zárókövet könnyeivel jelöli meg, azaz a nagybácsi megnyugtató-
sául szánt derűlátó sorokat megírásuk pillanatát követően nyomban át is értelmezi.

A levél hordozóanyagának jellegéből adódóan megőrzi az írás vizuális karakteré-
re hulló könnycseppet, ami így a szöveg anyagában akaratlanul is elmossa, felülírja
annak közlendőjét, vagyis Dora mintegy – megérezve az események tragikus fordul-
latát – önkéntelenül törlés jel alá teszi saját a közlendőjét.

Dora írásban való megszólalása a levélszöveg kompozícióját adó háromféle idő-
dimenzió egymásra hatását és egymásra vonatkoztatottságát jeleníti meg. Hiszen a
levél a megírás rögzített időpontjában marad, s a múlt és a jövő ebből a pillanatból,
mint origóból válik közvetítetté. Dora a levélírás jelenéből (feltehetően) analeptikusan
elbeszéli az eljegyzést, ami a megíráshoz képest múlt, és eközben intuitív nyomszerű
prolepsziseiben számol a megíráshoz képest jövővel, vagyis a befogadás idejével.

Az elbeszélő e könnycsepp jelentőségét igencsak túlhangsúlyozza,⁷⁶ és a történet
menetében bekövetkező gyászos fordulatoknak mintegy előrejelzésül használja, így
Dora sejtését a regényvilág visszaigazolja. Ellenben a címzett befogadóhoz az üze-
net másodlagos jelentésrétege nem jut el, az interakció tehát annyiban sikertelen
marad, hogy maga az örömhír elbeszélésének lehetetlenségét megjelenítő közlés-
visszavonó aktus nem dekódolódik.

⁷³ Egy olyan regényben, amit előre-és visszautalások rendszere sző át, s amelynek komplex forikus
rendszere valójában csak többszöri olvasás után tárulhat fel (Vö. HITES Sándor, *Prognózis és anakroniz-
mus*, i. m., 65.), a mindenkor olvasó egy diskurzustagadó, -elkerülő olvasói magatartással szembesül,
mintegy saját értelemtulajdonító munkájának torz tükörképével. Ezzel a regény felfüggesztés és ismét-
lés lehetőségét egyaránt felkínálja.

⁷⁴ *Zord idő*, 428.

⁷⁵ BARTA János, *Sorsok és válságok. Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szép-
irodalmi, 1987, 194–200.

⁷⁶ Bár nem célom bírálata alá venni a szövegformálás artisztikumát, ehelyütt valóban némileg túlmagya-
rázottnak találok e megoldást, mert nemhogy nem marad dolga az olvasónak, de e szándékolttság
némileg alá is ássa a szöveg esztétikai hatóerejét. Vö. MARTINKÓ András, *Töredékes gondolatok Kemény
Zsigmond palackpostájáról*, i. m., 366–367.

A feladó bármily befolyást is igyekszik tenni a befogadás módozatira, az adott szövegtest értelmezése itt is küldőjétől függetlenül alakul: Deák István Dora hangját leveléből nem hallja ki, a könnycseppet – a proleptikus, nem nyelvi transzlokációt – észre sem veszi, mivel a jó hírek látását elhomályosítják, s könnyeivel a lapot annyira szétáztatja, hogy azon az eredeti könnycseppnek már nyomát sem lehet látni. Örömkönnyeivel tehát egyszerre ünnepli a család vélt boldogságának bekövetkeztét, valamint semmisít meg egyidejűleg az örömhírről beszámoló üzenet hordozóanyagát, ezzel semmissé téve annak üzenetét, amivel egyben felszámolja a boldog beteljesülés lehetőségét, s egyszersmind be is teljesíti a regényben előre jelzett és bekövetkező tragikus fordulatot, csatlakozva ezzel a felszámolódás gyakorlatához.

Deák Dora levele tehát remekül bemutatja, hogy a megírás és befogadás közt eltelt idő közben az üzenet megváltozik, az írás jelei befogadáskor már nem ugyanoda mutatnak, mint lejegyzésük idején, s nem vonatkozhatnak a világ ugyanazon alanya-ira és tárgyaira, mivel jel és jelentette ki van téve e (zord) idő okozta változásnak.